

स्वच्छ भारत अभियानातील ग्रामीण लोकसहभाग लव्हाळे दत्ता रामनारायण

संशोधक विद्यार्थी

स्वा. रा. ती. म. वि., नांदेड

भारतीय स्वातंत्र्याच्या विविध चळवळी व आंदोलनावर महात्मा गांधी यांचा विशेष प्रभाव होता. या स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या कार्यात लोकांचा सहभाग अधिक वाढावा व भारतातील संपूर्ण ग्रामीण जनता यात सहभागी व्हावी असे महात्मा गांधी यांना वाटायचे. यातून ते विविध उपक्रम राबवत असत. स्वच्छता, श्रमदान, ग्रामसफाई, स्वावलंबन, स्वदेशी राष्ट्रीय शिक्षण या विविध उपक्रमातून ग्रामीण भारताचा विकास घडून येण्यास मदत होईल असे त्यांना वाटायचे. ज्यामुळे ग्रामीण जनता स्वच्छ निरोगी, आत्मनिर्भर, स्वावलंबी जीवन उपभोगतील त्यांच्यातील द्वेष, द्वंद, स्पर्ष, अस्पर्श, जाती भेद कमी होईल. हा उद्देश महात्मा गांधी यांचा होता. ही बाब लक्षात घेऊन मा. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी दि. 02 ऑक्टोबर 2014 या दिवशी महात्मा गांधी यांच्या जयंतीचे औचित्य प्रसंग राजधानी दिल्ली या ठिकाणी महात्मा गांधी यांच्या समाधी स्थळाला अभिवादन करून स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात केली.

पंतप्रधानांनी स्वतः हाता झाडू घेऊन समाधीस्थळावर साफ सफाई केली व संपूर्ण देशवाशियांना स्वच्छ भारत बनवण्यासाठी ग्रामसफाई स्वच्छतेसंबंधी आवाहन केले. स्वच्छ भारत बनवण्यासाठी प्रत्येक गाव, भाबर, कस्बा स्वच्छ झाले पाहिजे असा संदेश त्यांनी दिला. संपूर्ण भारत 2022 पर्यंत पूर्णतः स्वच्छ झाला पाहिजे हिच खरी आदरांजली म. गांधी यांना असेल हेच उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून या कार्यक्रमाची विभागणी दोन घटकात करण्यात आली. 1) स्वच्छ अभियान नागरी. 2) स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण.

स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण :

स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण हे केंद्रीय पेयजल व ग्रामविकास मंत्रालय मार्फत राबविण्यात आले. 2011 च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण भागातील 32.70 टक्के ग्रामीण कुटूंबांनाच भौचालयाच्या सुविधा होत्या, तर 2013 मधील नॅशनलसॅम्पक सर्वे ऑर्गनायझे िनच्या पाहणीनुसार ग्रामीण भागातील 40.6 टक्के ग्रामीण कुटूंबातच शौचालयाच्या सुविधा होत्या.

स्वच्छ भारत अभियानाने 2019 पर्यंत स्वच्छ भारत साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले. यासाठी ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या पातळीत सुधारणा करणे व संपूर्ण गाव शौचालयाच्या नियमित वापरातून हागणदारी मुक्त करणे हे साधारण उद्दिष्ट ठेवले होते. यासाठी ग्रामीण भागात वैयक्तिक शौचालये, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, भाळा आंगणवाड्यामध्ये शौचालये घनकचरा व्यवस्थापन यंत्रणा उभारून कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर भर देण्यात आला.

राज्यात या योजनेच्या माध्यमातून शौचालय बांधणी त्याचा नियमित वापर, पांढणमुक्त अभियान, सामुदायिक स्वच्छता, स्वच्छ पर्यावरण व स्वच्छ ग्रामीण परिसर अशा उपक्रमातून गावातील युवक, प्रौढ, बचतगट, राजकीय व्यक्ती यांच्या सहकार्याने लोकसहभागाने हे उपक्रम राबविण्यात आले.

फलित :-

महाराष्ट्र या योजनेच्या माध्यमातून 02 ऑक्टोबर 2019 या महात्मा गांधीजींच्या 150 व्या जयंतीच्या आगोदरच 2018 मध्ये 34 जिल्हे 351 तालूके व 27 हजार 667 ग्रामपंचायती हागणदारी मुक्त घोषित करण्यात आल्या.

केंद्रशासन पुरस्कृत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यास राष्ट्रीय पातळीवर प्राप्त पुरस्कार :-

1. क्वालिटी कौन्सिल प्रथम 10 स्वच्छ जिल्ह्यांच्या यादीत महाराष्ट्रातील, सिंधुदूर्ग, सातारा, कोल्हापूर, रत्नागिरी व ठाणे जिल्ह्यांचा समावेश होता.
2. केंद्र भासनाचा स्वच्छता दर्पण सन 2016-17 पुरस्कार सिंधुदूर्ग, सातारा, कोल्हापूर, सांगली व वर्धा या जिल्ह्यांचा समावेश होता.
3. दक्षिण भारतातील सर्वात स्वच्छ जिल्हा सन 2016-17 पुरस्कार हा सिंधुदूर्ग.
4. स्वच्छता ही सेवा सन 2017-18 पुरस्कार महाराष्ट्र राज्य प्रथम.
5. स्वच्छ सर्वेक्षण ग्रामीण 2018 महाराष्ट्रातील सातारा जिल्हा देशातील प्रथम जिल्हा म्हणून क्रमांकित तसेच देशातील प्रथम 10 जिल्ह्यांमध्ये नाशिक, सोलापूर जिल्ह्यांचा समावेश होता.
6. स्वच्छ सुंदर शौचालय स्पर्धा 2019 राष्ट्रीयस्तरावर महाराष्ट्र राज्य तृतीय क्रमांक, जिल्हा पुरस्कारांमध्ये कोल्हापूर जिल्हा द्वितीय क्रमांक व सातारा जिल्हा विशेष पुरस्कार.
7. स्वच्छ सर्वेक्षण ग्रामीण 2019 महाराष्ट्र राज्याला विशेष पुरस्कार.
8. दि. 02 ऑक्टोबर 2020 रोजी सामुदायिक शौचालय अभियान महाराष्ट्र राज्य द्वितीय क्रमांकाचा पुरस्कार जळगाव जिल्हा तृतीय क्रमांक.
9. भंडारा जिल्ह्यातील कान्हाळगाव ग्रामपंचायत द्वितीय क्रमांक यवतमाळ जिल्ह्यातील बोरीखूर्द ग्रामपंचायत तृतीय क्रमांक.
10. हागणदारी मुक्त भारत अभियान महाराष्ट्र राज्य तृतीय क्रमांक

संदर्भ ग्रंथसूची :-

1. लींक : पाणी पुरवठा व स्वच्छता
zpbeed.gov.in
water.maharashtra.gov.in
2. गांधी विचारावर आधारित संपूर्ण स्वच्छता अभियान – डॉ. मलिनाथ कलशेटी, गांधीजी आणि सामाजिक समता, महात्मा गांधी अध्ययन केंद्र देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.
3. गांधीजींच्या दृष्टीतील आरोग्य संकल्पना – डॉ. मोहन डोईबळे, गांधीजी आणि सामाजिक समता, महात्मा गांधी अध्ययन केंद्र देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.
4. समाजशास्त्रीय सिध्दांत आणि संशोधन प्रक्रिया – डॉ. दा. धो. काचोळे – कैलास पब्लिकेशन औरंगपूरा, औरंगाबाद.